

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 2 (2023)

Павлодар

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VRY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность
публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/EIWC1999>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., *доктор PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

<https://doi.org/10.48081/JOL12709>

А. Т. Самтарова¹, *А. Е. Ерланова²

¹Академик М. М. Адышев атындағы

Ош технологиялық университеті,

Қырғыз Республикасы, Ош қ.;

²Торайгыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

*e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru

МӘШҲҮР ЖҮСІП ПОЭТИКАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі, фольклорист, ақын, ойшыл Мәшһүр Жүсіп Көпеев поэтикасының бастау көзі, рухани арнасы қарастырылады. Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығына қатысты жазылған түрлі зерттеу жұмыстарын сараптай отырып, ақын шығармашылығының поэтикалық бастауларын, рухани арнасын айқындау, ашып көрсету мақаланың мақсатына жатқызылады.

Әдебиет ғылымында поэтика тақырыбына арналған зерттеулер өте көп. Поэтика туралы алғаш рет Аристотельдің еңбегінде қарастырылғанын ескерсек, поэтиканың зерттелу тарихы тереңде жатқанын көруге болады. Сол кезден бастап поэтикаға түрлі анықтамалар беріліп келді. Қазіргі таңда да поэтика өзекті тақырыптардың бірі, себебі ақын-жазушы шығармашылығының көркем табиғатын зерттеу, оның басқа тұлғалардан ерекшелігін бөліп көрсету әрбір тұлғаның әдебиеттегі орнын, ізін анықтауға көмегін тигізеді. Сондықтан да біз зерттеу жұмысымыздың нысаны ретінде алып отырған Мәшһүр Жүсіп поэтикасының ерекшеліктерін зерттеудің қажеттілігі бар деуге болады.

Осылайша жұмыстың ғылыми-тәжірибелік мәні Мәшһүр Жүсіптің поэтикалық бастауларын, рухани арналарын айқындап, саралауда жатыр. Талдау барысында ақынның поэтикалық бастаулары жүйеленді, рухани арналарының бастау көздері анықталды. Зерттеу материалдарын жоғары оқу орындарының арнайы курстарында, семинарларда, әдебиет сабақтарында қолдануға болады.

Кілтті сөздер: поэтика, көркем шығарма, поэтикалық бастаулар, рухани арна, ұлттық болмыс, әдеби байланыс, көркемдік ерекшелік, шығарманың көркем табиғаты

Кіріспе

Әдебиетте әрбір қаламгердің алатын орны бар. Әр қаламгердің шығармашылығын зерттей отыра, әлі де қарастыратын тұстары көп екеніне көзіміз жете түседі. Бұл яғни ақын не жазушы шығармашылығының мазмұнын, көлемін, маңыздылығын, қоғамға қажеттілігін және зерттеу арнасының дұрыс бағыт алып келе жатқанын байқатады. Қай ақын-жазушының шығармашылығын зерттесек, алдымен автордың болмысын, өмірін қарастырудан бастаймыз. Себебі әрбір қаламгер мейлі ол ақын, жазушы, ойшыл болсын өзі өмір сүрген қоғамның, тарихтың мәселелерін шығармашылығымен байланыстыруға тырысады. Әдебиет өмір айнасы деген сөз қолданысының мазмұны осында жатыр. Демек, автор мен әдебиет, автор мен өзі өмір сүрген қоғам бір-бірімен тығыз байланысты. Осы тұста автордың өмірін, шығармаларының шығу тарихын, жазылу себебін, тіпті алған білімін, сүйіп оқыған әдебиетін, рухани арналарының бастау көздерін қарастыру қажеттілігі туады. Осылайша жеке поэтиканың маңызы арта түседі.

Әдебиет тарихында поэтика туралы зерттеулер Аристотельдің еңбектерінен бастау алып [1], Буало [2], Потебня [3], Веселовскийдің [4] еңбектерінде өз жалғасын тапты. Демек, бастауын сонау ерте замандардан бастаған поэтика өміршең ұғым екенін дәлелдей түсті. Сол уақыттардан бастап поэтика тұсында бірнеше пікірталастар орын алып, поэтикаға түрлі анықтамалар беріліп келді. Айтылған көптеген пікірлерді қарастыра келе, поэтиканы «қаламгер шығармашылығының көркем табиғаты» не болмаса «көркем шығармашылықтың табиғаты» деуге болады. Пікірімізді дәлелдеу үшін ақын, әдебиетші Тұрсынхан Әбдірахманованың пікірін келтіре аламыз: «Демек поэтика деген ұғым әдебиеттің тегіне қатысты айтылса да, жанрға қатысты айтылса да, творчествоға қатысты айтылса да қисынды. Мұнда сол жанрдың, сол еңбектің құрылысы мен онда қолданылған көркемдік құралдарының жүйесі, оның заңдылықтары ғана емес, мүмкін болғанынша сол жанр, сол еңбектің барлық табиғаты жан-жақты ашылуға тиіс. Олай болса, біздіңше поэтика – зерттеуге алынып отырған объектінің күллі табиғаты деген сөз. Демек, поэтика – көркем творчество табиғаты туралы ғылым. Өйткені поэтика қамтымайтын әдебиеттің бір де бір саласы, бір де бір жанры, бір де бір проблемасы жоқ» [5].

Осы көркем шығармашылықтың табиғатын зерттеу үшін еңбектің барлық табиғаты оның көркемдік ерекшеліктері, құрылысы, стилі сондай-ақ қаламгер поэтикасының қалыптасуы, дамуы, рухани арналарының

бастаулары да қарастырылу қажет. Осы айтылғандардың барлығын толық зерттеп қарастырған жағдайда ғана қаламгер поэтикасын аша аламыз. Ал ол үшін ақын не жазушы қандай арналардан нәр алды, поэтикалық бастауы қайдан бастау алады деген мәселелерге жауап табу маңызды мәселе деуге болады.

Материалдар мен әдістер

Жұмысты жазу барысында келтірілген ғылыми тұжырымдарды дәлелдеу үшін материалдарды жинау және талдау әдістері қолданылды. Сол арқылы XX ғасыр басындағы әдебиетті, поэтиканы және Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығын зерттеуші ғалымдардың да еңбектері сараланды және салыстырылды. Салыстырудың, герменевтиканың, талдаудың нәтижесінде Мәшһүр Жүсіп Көпеев поэтикасының бастау арналары, көздері мысалдар, тұжырымдар келтіріліп дәлелденді.

Нәтижелер мен талқылау

Әрбір қаламгер болмысының қалыптасуы өзіндік бір қайталанбас ерекшелігімен есте қалады. Сондықтан да әдебиетте әр ақын жазушыны жеке алып қарастыруға тырысамыз. Орыстың ұлы сыншысы В. Г. Белинский: «Ақын қоғамның, уақыттың, адамзаттың органы және өкілі», - деп жазды [6]. Олай болса қандай ақын-жазушы болмасын оның шығармашылығы өзі өмір сүріп отырған дәуірмен тұспа-тұс келеді, сол дәуірдің әдеби процесімен дәл келетін, бөліп даралап қарауға болмайтын құбылыс деуге болады. Сол секілді Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығы да өз дәуірінің әдеби процесімен, дамуымен, көтерген проблемаларымен бірлікте болды.

Мәшһүр Жүсіп өмір сүрген кезең қазақ тарихындағы қиын замандардың бірі еді. Бұл кезде Ресейде революция дауылдары өршіп, халықтың басына сан түрлі қиын күндер, сынақтар төнген заман болды. Ресейдегі әлеуметтік жаңарулар мен өзгерістердің, революциялардың, ірі-ірі көптеген оқиғалардың үні қазақ даласына жетіп жатты. Бұл зұлмат қазақ әдебиетінде де көрініп тауып, өз ізін қалдырып кетті. Осы дәуірдегі қазақ әдебиетін сол тұстағы түрлі тарихи оқиғалармен, әлеуметтік жағдайлармен тығыз байланыста алып қарастырған жөн. Енді осы оқиғалардың барлығы ақын поэтикасының қалыптасуына қаншалықты әсер етті, әлде қалыптасып, дамып келе жатқан ақын шығармашылығының өзгеруіне себеп болды ма сұрақтар төңірегіне көз салайық.

Әр ақын-жазушының шығармашылығына, жоғарыда айтқанымыздай, өзі өмір сүрген дәуірдің көрінісі, шындығы қатты әсер етеді. Сол дәуір тұлғаның қалыптасуына, өсуіне тіпті алған білімі де ықпал етеді. Себебі тарихтағы әрбір оқиға мәдениеттің, білімнің, өркениеттің дамуымен тығыз байланысты болады. Мәселен, Абай кішкентай кезінен орыстың (батыстың), шығыстың әдебиетімен таныс болды. Халық ауыз әдебиетінің шығармаларымен таныс

болды. Өйткені сол уақытта орыс (батыстың) әдебиетінің гүлденіп, өсіп келе жатқан шағы еді. Тарих сахнасына Пушкин, Лермонтов, Толстойларды шығарған замана қазақ даласына да жетті. «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» деп күйзелген Абай атамыз балаларын орыстың білімін алуға шақырады. Өлеңдерінде де осыны баса айтып, үлгі етеді. Сол секілді Мәшһүр Жүсіп өзі өмір сүрген дәуірдің талабына сай кішкентай кезінде ауыл молдасынан дәріс алып, хат таниды. Хамеретдин хазіреттің медресесін бітіріп, мұсылманша орта білім алып шығады. Ауыз әдебиеті нұсқаларымен ерте танысып, жыр-дастандарды жаттап өседі. Өзінің ақындыққа, сөз өнеріне бейімділігін сол кезден-ақ аңғарады. Бұл туралы өз өлеңінде былай дейді:

Айрылдым дәл он бесте ақыл естен
Жабысып бір дауасыз ауырып төстен... [7].

Профессор С. Н. Сүтжанов ақынның өмірбаяны туралы: «1875 жылдан бастап біраз уақыт ауылда бала оқытып, қаражат жинайды. Білімін толықтыру мақсатымен 1886 жылы Бұхараға келіп, діни жоғары оқу орнында оқиды. Сосын оқуын Ташкентте жалғастырады. Осы жылдары Орта Азияны аралап, Самарқан, Ташкент, Түркістан, Бұқара т.б. қалаларда болды. Осы жылдары түрколог-академик В. В. Радловпен танысып, ауыз әдебиеті нұсқаларын жинап бастыру ісімен айналысты», – деп жазады [8, 8 б.]. Осы сапар туралы ақын өз өлеңінде былай дейді:

Мәшһүрден келе жатыр өнер қайнап,
Бұлбұлдай қапастағы тұрған сайрап.
Самарқанд, Бұхар, Ташкент бәрін кезген
Жасында бір кем отыз тәңірім айдап [7].

Бұл өлең жолдарынан-ақ ақынның оқу, білім іздеп Бұхара, Самарқан асып кеткенін көре аламыз. Ақын өз өлеңдерімен осыны дәлелдейді. Білімнің ақынның өмірінде қаншалықты маңызды рөл атқарғаны оның басқа өлеңдерінде де байқалады. Мәселен

Өнерге, ғылым-білім, болсаң жерік,
Берілер ақыр бір күн басыңа ерік.
Көп жұртты көз жасыңа қылсаң куә,
Табылар мұңлы-зарлы саған серік [7].

Осы айтылғандарға қарап, Мәшһүр Жүсіптің заманында мұсылманша сауат ашудың, хат танудың өріс алғанын байқаймыз. Қаражат жинау мақсатында бір жылдарында ауылда бала оқытқаны да осының бір дәлелі. Сұлтанмахмұт та мұсылманша хат танып, қаражат жинау үшін ауыл балаларын оқытқаны мәлім. Ал тарихқа үңілсек, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жаңа ұсулы жәдит оқуы шығуына байланысты, қазақ арасындағы мұсылманша оқу Бұхара, Қазан жағындағы діни оқудың үлгі

тәртібі бойынша бастауыш мектеп қатарында, ал медресе орта дәрежелі оқу қатарында болды. Бұл тәртіп Қазан революциясына дейін болды.

Демек, Мәшһүр Жүсіптің өз заманындағы өзекті болған мұсылманша хат танып, медреседе оқуы, кейіннен діни жоғары оқу орнында білім алуы оның болашақта діни-ағартушылық бағытты ұстанған ақын ретінде қалыптасуына ықпал етті. Бұл туралы XX ғасыр басындағы әдебиетті зерттеуші белгілі ғалым Бейсенбай Кенжебаев былай дейді: «Сонымен, Мәшһүр Жүсіп Көпеев – діни көзқарастағы, прогресшіл, демократтық-ағартушылық ой-пікірлерді, сонымен бірге қате-қайшылықтары да бар ақын» [9, 59 б.].

Сонымен қатар XX ғасыр басындағы әдебиеттің тарихта халықты «ояту» деп танылғанын ескерсек, Мәшһүр Жүсіптің діни-ағартушылық бағыттағы ақын болуын сол дәуірдегі қалыпты жағдай деуге болады. Ал шығармашылығының осы бағытта қалыптасуының бір себебі осы десек, екінші бір себебі бала кезінде мұсылманша, кейіннен медреседе алған білімінен бастау алады десек қателеспейміз. Бұл бағытта ақынның «Қара өлең», «Адам екі түрлі», «Жалқаулар туралы айтқаны», «Жеткізер құдай, пенде қылса талап», «Кедей болады кері кеткен, ұйқысы мол» атты өлеңдері бар.

Әдебиеттегі әдеби байланыс – әрдайым зерттеу нысанында болатын ұғымдардың бірі. Бастауын тереңнен алатын әдеби байланыс қазақ әдебиетін де айналып өтпеді. Мәшһүр Жүсіп өмір сүрген XX ғасырдың басындағы әдебиетте әдеби байланыс арналарының бірі Ресейдің отаршылдық саясатымен байланысты. Осы саясатқа қарсы күрес жолындағы Ресей мұсылмандары мен түркі халықтарының идеялық бірлігі негізіндегі қарым-қатынастарының дамуы, өнер тұлғаларының шығармашылығындағы өзара ықпалдастықтың артуы, басқа ұлттардың яғни шығыс-батыс әдебиетінің шығармаларымен танысу, олардың туындыларын қазақшаға аудару, тәжірибе алмасу сынды мәселелер осы XX ғасыр басындағы әдебиеттегі әдеби байланыс арналары болды.

Осы кезең әдебиетінде исламшылдық идеясын көтерген діни тақырып үлкен орын алды. Мұның басты себебі XX ғасырдағы Ресейдің отарлау саясаты, қазақ жерлеріне крестьяндарды орналастыра бастау, сол арқылы билеп төстеу құралын күшейту, рухани тонау еді. Міне, белгілі бағыттағы жұмыстар жүргізіле бастағанда қазақ даласында «мұсылмандық қозғалыс» басталды. Мұны жүзеге асыру үшін әдебиет сахнасында діни-ағартушы бағыттағы ақын-жазушылардың шығармашылығы маңызды рөл атқарды. «Халықты ояту» идеясын діни-ағартушы ақындар адамгершілікпен, имандылықпен, діни іліммен байланыстыра жүргізді. Осылайша Абай салған сыншыл реализмді жалғастыра түсті. Осы ағымды сөз еткенде оның шығыс және исламдық әдебиетпен байланысы айтылады. XX ғасырдың басындағы

әдебиетті бұл бағыт өкілдері шығыс және ислам әдебиетімен ықпалдастықты, байланысты арттыра түсті. Осылардың қатарында Мәшһүр Жүсіп те болды. Әрине бұл байланыс тек біз қарастырып отырған кезеңде ғана бола қойды деуден аулақпыз. Тарихи негізі тереңде жатқаны белгілі. Десе де ХХ ғасырдағы басындағы әдебиетпен шығыстық байланыс бір жүйелілікке түсті.

Мәшһүр шығармашылығындағы әдеби дәстүрлердің байланысы айқын. Онда төрт бағыт айқын байқалады: біріншісі – қазіргі қазақ әдебиеті рухында ауызша халық шығармашылығының үлгілерін жаңарту, жанрлық алуан түрлілікті кеңінен қолдану; екіншісі – жаңа тарихи жағдайларда пайда болған дәстүрлер тұрғысынан ақындар мен жыраулардың, Мәшһүрдің ізашарларының туындыларын түсіндіру; үшіншісі – қазақ әдебиетінің дамуына орасан зор әсер еткен Шығыс классиктері мен түркі сопыларының шығармаларын рухани қайнар көзі ретінде пайдалану, төртіншісі – орыс әдебиетінің белгілі өкілдерінің шығармашылығымен түпнұсқа тілінде және Байрон, Гете сияқты әлемдік әдебиеттің данышпандарының орыс тіліне аудармаларымен танысу, оларды қолдану идеялар мен ойлар.

Бұған қоса Мәшһүр Жүсіптің бала кезінен мұсылманша хат танып, өсе келе Орта азияны аралап Бұхара, Самарқан қалаларына барғанын ескерсек ақынның сонау ерте жастан шығыс әдебиетімен етене таныс болғанын көреміз. Арабша, парсыша шыққан кітаптарды қадағалап зерттегені ақынның шығыс тілдерін жақсы білгенін дәлелдейді.

Ақынның діни сауаттылығының жоғары болуы және шығыс әдебиетімен өте жақсы таныс болуы оның шығармашылығының қалыптасуына, ақындық өнерінің жоғары деңгейге көтерілуіне және поэтикасының ерекшеліктерінің қалыптасуына көп ықпалын тигізді. Яғни ақын шығармашылығындағы әдеби байланыстар соның ішінде шығыс әдебиетімен байланысы оның поэтикасының екінші ерекшелігіне немесе поэтикасының бастау көздеріне жатады дей аламыз. Бұл пікірімізге дәлелді бірінші орында ақын шығармаларындағы Алланы тану, сүйіспеншілік немесе Аллаға құлшылық ету көрінісі мысал бола алады. Шығыс әдебиетінде бұл көрініс «жылау» немесе «көз жасы» сөздерімен жиі беріледі. Осы ұғымды Мәшһүр Жүсіп кең мағынада алып, Аллаға немесе ақиқатқа деген құштарлықты көрсету үшін қолданған. Мысалы, «Ханымбике» өлеңінде:

...Көз жасың шын жылаумен бетті жауып,

Аласың шын іздесең, жоқты тауып.

Қалғаның қолқа ала алмай Құдайыңнан

Тілеуің кеткендіктен дүниеге ауып [10, 189 б.].

Бұл үзіндіде жеке пенденің көз жасы «шын жылаумен бетті жауып» тілек етсе, ниетіне жететіні сөз болып отыр. Яғни Алладан шын ниет етіп, тілесек,

ниетіміздің дұрыс екенін білдірсек, ақиқатты таба аламыз, мақсатымызға жете аламыз деген астарлы ойларға жетелеген өлеңдері баршылық. Бұдан басқа тағы да:

Ағады күндіз түні көзден жасым,
Түйіліп тамағымнан ішкен асым [10].

Көзімнен неге ақпасын саулап жасым,
Жатыр ғой арзанға өтіп асыл тасым! [10], –

деген өлең жолдары бар. Бұл мысалдардан «көз жасы», «жылау» ұғымдары өз алдына жеке ұғым болып қалып қалмай, әрі шығыстық мұсылман әдебиетіндегі ортақ игі дәстүрді сақтау әрі Мәшһүр Жүсіптің осы дәстүрді сақтап, өзінше өрістетіп, дамыта алғанын аңғарамыз. Шығыс әдебиетімен байланыс ақынның шыңдалуына, әдебиетте өзіндік ізін қалдыруға септігін тигізгенінің дәлелі осылар болар.

Ақын мұрасын зерттеуші Ертай Жүсіпов: «Алланың тек жалғыз екені, оның құдіреті шексіздігі, Алла жолын іздеу мәні туралы Шығыс жұлдыздары – Омар Хайям, Низами, Сағди, көне түркі дарабоздары – Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Ясауи, XIX ғасырдағы ерен құбылыс – Абай шабыттана жырласа, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы бұл дәстүрді жаңа биікке көтерген», – деп баға береді [11, 36 б.]. Мысал ретінде Қожа Ахмет Ясауи кітабын ақынның бала кезінде, 5–6 жасында-ақ оқығаны оның әулеттік мұрағатта сақталған «Мәшһүрдің 21 жасында жазғаны» өлеңін келтіреді:

Ясауи Құл Қожа Ахмет кітабынан
Көңіліме төгілді нұр хош (хуош) калами.
Алты жасқа келгенде алдым сабақ,
Оқығаным – Шар кітап, панаһим – Хак.

Мәшһүр Жүсіптің шығыс әдебиетімен сусындап, өз шығыс шайырының шығармаларымен етене таныс болып, ақындық жолы қалыптасу жолында өлеңдеріне арқау етіп алуы оның шығармашылығының жанрлық, стильдік, көркемдік тұрғыдан дамып, өсуіне негіз болды. Ақынның өлеңдерінің жанрлық тұрғыдан үгіт (дидактикалық), хикаят, төрттағандар (рубаи), ойлану (философиялық), мұңлы мәснауи болып жіктелуі де шығыс әдебиетімен үндестігін білдіреді.

Қаламгердің поэтикасының ерекшеліктерінің келесі бір түріне оны ақындыққа жетелеген халық ауыз әдебиетінің ықпалы бар десек қателеспейміз. Рас, әдебиетте өз шығармаларында халық ауыз әдебиетінің үлгілерін қолданбаған, дәстүр жалғастығын сақтамаған ақын жазушы кем де кем. Десе де Мәшһүр Жүсіпке халық ауыз әдебиеті қалай әсер етті, ақындық жолының қалыптасуына әсері турасында сөз қозғасақ, бірінші орында жастайынан халық ауыз мұраларынан сусындауы, екіншіден,

өлеңдерінің жанрлық сипаты жағынан жоқтау, арнау, жұмбақ, мадақ, айтыс өлеңдерін жазуын және үшіншіден, ақынның фольклоршылық қызметін баса айтқымыз келеді. Оның халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинаудағы қызметі, жинап, қағаз бетіне түсірген аңыз, әңгіме, тарихи жырлар өз алдына шоқтығы биік туындылар. Бұл туралы көптеген зерттеу жұмыстары да жазылды, диссертациялар қорғалды. Яғни ақынның фольклоршылық қызметі дәлелденді. Ал осы фольклоршылық қызметі ақынның поэтикасына ықпалын тигізді.

Мәселен, «Исабек Ишан», «Мұса Шорманұлы», «Әменді жоқтау», «Мәшһүр Жүсіптің Мұса Шормановты оның келіні атынан жоқтауы» т.б. жоқтау жанрында жазылған өлеңдері халық ауыз әдебиетінің үлгісін көрсетеді.

Бісмілла, сөз бастайын асыл тектен,
Түскендей асыл еді ау аспан көктен!
Керуендей бұ дүниеге аз күн қонып,
Паниден жақсы, жаман, бәрі де өткен [10, 229 б.].

немесе

Қозғамай қайтп тұрайын, күйікке қалай қайтп шыдайын?
Айтпастай болмас іс болды, қалайша шер қылмайын?
Мен құдайға жылайын, сөкпеңіздер жамағат,
Өртеніп ішім барады, шығарып лебіз тынайын! [10, 239 б.].

Осы өлеңдерінде нақты тарихи деректер келтіріле отырып, өлеңдерінің бәрінде дерлік бастапқы жағында белгілі бір адамның дүниеден озғанын ескертіп алып, бірден оған дейін күйініш әсерімен сол адамның өмір жолын, мінезін, игі істерін, халық үшін сіңірген еңбегін деректермен келтіріп, кең қамтып көрсетуге тырысады. Бірінші мысалда «Исабек Ишанның» өмір жолы, оның қажымай еңбек етуі, әулие адам екені кеңірек бейнеледі. Осылай берілу – жоқтау өлеңінің сипатына тән құбылыс. Ахмет Байтұрсынұлы жоқтауға мынандай анықтама берген: «Жоқтау – өлген кісіні жоқтап сөйлеу. Жоқтау көбінесе белгілі адамдарға айтылады. Өлген адамның қатыны, я қызы, я келіні зарлы үнмен өлген адамның тірідегі істеген істерін, өлгенінше бастарына түскен қайғы-қасірет, күйіктерін шағып, жылағанда айтатын жыр түріндегі сөз. Жоқтауды көбінесе ақындар шығарып береді. Сондықтан жоқтау лұғатты келеді» [12, 254 б.].

Байтұрсынұлы берген анықтамамен Мәшһүр Жүсіптің өлеңдерін салыстырып қарасақ, жоқтау жанрына тән барлық сипаттарды таба аламыз.

Келесі халық ауыз әдебиеті үлгілерінің ішінде шоқтығы биік туындысы – ол айтыс өлеңдері. Профессор Қ. П. Жүсіп: «Мәшһүр Жүсіп қазақ лирикасы дамуына не үлес қосты дегенде оның айтыс өлеңдерінің өзіндік түрін

тудырғанына назар аударған жөн. Бұл туындылардың ерекшелігі – онда сөз таластырушы екі адам, екі акын емес, бірі лирикалық қаһарман да, екіншісі не дерексіз шартты ұғым, немесе адамша сөйлеуге тиісті емес жануар, құс түрінде алынады. Демек бұл айтыстар өмірде орын аларлық сөз таластырудан гөрі шартты қақтығыс ретінде туып, акынның лирика жанрында өмірді бейнелеу аясын кеңейтуімен көңіл бөлгізеді», - деп бағалауы акынның айтыс өлеңдеріне берілген ең тұщымды тұжырым [13, 97 б.]. Бұл жанрға «Сүлеймен мен Байғыз», «Мәшһүр Жүсіптің шабдар атпен айтысы», «Мәшһүр Жүсіп пен Ғалы Күзембайұлы айтысы», «Мәшһүр Жүсіптің қарғамен айтысы» және т.б. өлеңдері жатады.

Бұдан шығатын қорытынды, жастайынан халық ауыз әдебиеті үлгілерін жатқа айтып өскен бала Мәшһүр Жүсіп ақындық жолға бет бұрғаннан бастап тек фолькоршылық қызметімен ғана емес, осы үлгідегі өлеңдер жазу арқылы поэтикасының ерекшелігін үлкейте түсті. Тек көбейтіп қана қоймай, қазақ лирикасының дамуына да өз үлесін қосты. Профессор Қ. П. Жүсіптің пікірі сөзімізге дәлел.

Бұл айтылғандардан басқа акын шығармашылығының көркемдік ерекшеліктерінен де халық ауыз әдебиетінің сарынын, әсерін көре аламыз. Ол ұлттық өрнекті, ұлттық нақышты ұтымды қолдану. Мысалы,

Жаяу қыл, нәпсінді атқа мінгізбей бақ,
Міне қалса, жортқызып, желгізбей бақ.
Өзін өзі бағуға көп әл керек,
Көз соңынан көңілді жүргізбей бақ [10].

Бұл жерде акын ұлттық өрнекті шебер қолданған. Себебі қазақ халқының түсінігінде мінер атсыз жаяу қалу нағыз кедейліктің, жоқтықтың белгісі саналған. Ал бұрынғы заманда көшпелі қазақтардың тұрмысында атсыз басқа жерге жету, басқа қалаға, мемлекетке жету мүмкін емес еді. Мәшһүр Жүсіп өмір сүрген кезеңге де осылай деуге болады. Демек, акын қолданып отырған «жаяу қыл» қолданысы – сол замандардағы адамға етене жақын, түсінікті ұғым.

Ақынның поэтикалық бастауларына, қайнар көзіне, рухани арналарының бастау көзіне осылайша халық ауыз әдебиетінің әсерін, ықпалын жатқызуға болады.

Дәстүр жалғастығы мен үндестік те Мәшһүр Жүсіптің рухани арналарының қатарын толықтырады. Ақын шығармашылығындағы дәстүр жалғастығы, дәстүр тағлымы профессор М. Н. Баратованың еңбегінде айтылып өтті [14]. Жыраулар поэзиясымен үндестігі, дәстүр жалғастығы стиль, көркемдік ерекшеліктер тұрғысынан дәлелді мысалдармен талданды. Мұнда айтылғандарды қайталаудың қисыны жоқ деп ойлаймыз. Әйтсе де

дәстүр тағлымы ақынның поэтикасын толықтыруға, жетілдіруге, дамытуға өзінің үлесін қосқаны сөзсіз. Себебі дәстүр жалғастығы – өміршең құбылыс.

Қорытынды

Мәшһүр Жүсіптің поэтикасы зерттеуді қажет ететін үлкен дүние. Осы зерттеу жолында оның поэтикасының қалыптасуы, дамуы яғни поэтикалық бастаулары, рухани арналары, суреткерлік дүниетанымы, идеялық, эстетикалық көзқарастары, шығармашылығындағы жаңашылдықтар, бейнелілігі толық қарастыруды қажет етеді. Біз бүгінгі зерттеу жұмысымызда ақынның шығармашылығының көркем табиғатының поэтикалық бастауларын қарастырдық. Оларды басты басты үш топқа бөліп топтастырдық: алған білімі, шығыс әдебиетімен байланысы және шығыс әдебиетінің ақынның шығармашылығына әсері, үшіншіден, халық ауыз әдебиеті. Дәстүр жалғастығы, Абаймен үндестігі ақынның шығармашылығында ойып орын алатыны сөзсіз. Әйтсе де бұлар поэтикалық бастауларынан гөрі қаламгер шығармашылығының ауқымды екенін білдіреді. Бұл шағын зерттеу жұмысымыз әлі де зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Аристотель.** Поэтика. Риторика [Мәтін]. – М. : Азбука-Классика, 2014. –320 с.
- 2 **Буало, Н.** Поэтическое искусство [Мәтін]. – М. 1937.
- 3 **Потебня, А.** Теоретическая поэтика [Мәтін]. – Москва : Высшая школа, 1990. –342 с.
- 4 **Веселовский, А.** Историческая поэтика [Мәтін]. – М. : Высшая школа, 1989. –404 с.
- 5 **Әбдірахманова, Т.** Қасым Аманжоловтың поэтикасы [Мәтін]. – Алматы, Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1976. – 298 б.
- 6 **Белинский, В. Г.** Шығармаларының толық жинағы. 6-том [Мәтін]. – М. 1955. – 585 с.
- 7 **Көпейұлы, М. Ж.** Шығармалары. 4 том [Мәтін]. – Павлодар қ. : «ЭКО» ҒӨФ, 2003. – 535 б.
- 8 **Сүтжанов, С. Н.** Мәшһүртану курсы: оқу құралы [Мәтін] / С. Н. Сүтжанов– Павлодар : ПМПУ, 2019. – Изд. 2-е, доп. – 99 б.
- 9 **Кенжебаев, Б.** Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары [Мәтін]. – Алматы, Қазақ мемлекет баспасы. 1958. – 312 б.
- 10 **Көпейұлы, М. Ж.** Шығармалары. 1 том [Мәтін]. – Павлодар қ. : «ЭКО» ҒӨФ, 2003. – 436 б.
- 11 **Жүсіпов, Е. Қ.** Мәшһүр Жүсіп түркілік әдебиеттің соңғы биігі [Мәтін] // Е. Қ. Жүсіпов // Аңыз адам. – 2013. – № 19 (79). – 36 б.

12 **Байтұрсынов, А.** Шығармалары [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1989. – 320 б.

13 **Мәшһүр Жүсіп, Қ. П.** Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік [Мәтін]. – Павлодар. Павлодар университеті баспасы, 1999. – 384 б.

14 **Баратова, М. Н.** Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің жанрлық-стильдік ерекшелігі. Оқу құрал [Мәтін]. – Павлодар : Brand print, 2010. – 256 б.

References

1 **Aristotel.** Poetika. Ritorika [Poetics. Rhetoric] [Text]. Moscow : Azbuka-Klasika, 2014. – p. 320

2 **Bualo, N.** Poeticheskoe iskustvo [Poesy] [Text]. – Moscow, 1937.

3 **Potebnä, A.** Teoreticheskaiia poetika [Theoretical poetics] [Text]. – Moscow : Vyssäia škola, 1990. – p. 342

4 **Veselovski, A.** İstoricheskaiia poetika [Historical poetics] [Text]. – Moscow : Vyssäia škola, 1989. – p. 404

5 **Äbdırahmanova, T.** Qasym Amanjolvtyñ poetikasy [The Poetics of Kasym Amanzholov] [Text]. – Almaty, Qazaq SSR-nıñ «Ğylym» baspasy, 1976. – 298 b.

6 **Belinski, V. G.** Şyğarmalarynyñ tolyq jınağy. 6-tom [The complete works. Vol.6.] [Text]. – Moscow, 1955. – p. 585

7 **Köpeiuly, M. J.** Şyğarmalary. 4 tom [Collection of works. Vol.4.] [Text]. – Pavlodar : «ЕКО» ĞÖF, 2003. – 535 p.

8 **Sütjanov, S. N.** Mäşhürtanu kursy : oqu qıraly [The course of Mashkhur study. Study guide] [Text]. / S. N. Sütjanov. – Pavlodar : PMPU, 2019. – İzd. 2-e, dop. – 99 p.

9 **Kenjebaev, B.** Qazaq halqynyñ HH ğasyr basyndağy demokrat jazuşylary [Democratic writers of the Kazakh people of the early twentieth century] [Text]. – Almaty. Qazaq memleket baspasy, 1958. – 312 p.

10 **Köpeiuly, M. J.** Şyğarmalary. 1 tom [Collection of works. Vol. 1.] [Text]. – Pavlodar : «ЕКО» ĞÖF, 2003. – 436 p.

11 **Jüsipov, E. Q.** Mäşhür Jüsip türkılık ädebiettiñ soñğy bıǵı [Mashkhur Zhusup-the last peak of Turkic literature] [Text]. // E. Q. Jüsipov // Añyz adam. – 2013. – № 19 (79). – 36 p.

12 **Baitürsynov, A.** Şyğarmalary [Collection of works] [Text]. – Almaty : Jazuşy, 1989. – 320 p.

13 **Mäşhür Jüsip, Q. P.** Qazaq lirikasyndağy stil jäne beinelilik [Style and imagery in Kazakh lyrics] [Text]. – Pavlodar : Pavlodar universiteti baspasy, 1999. – 384 p.

14 **Baratova, M. N.** Mäshür Jüsip öleñderiniñ janrlıq-stıldık erekseligi. Oqu qūral [Genre originality of the poetic works of Mashkhur Zhusip. Study guide] [Text]. – Pavlodar : Brand print, 2010. – 256 p.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

*А. Т. Самтарова*¹, **А. Е. Ерланова*²

¹Ошский технологический университет имени академика М. М. Адышева, Республика Киргизия, г. Ош;

²Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

ОСОБЕННОСТИ ПОЭТИКИ МАШХУРА ЖУСУПА

В данной статье рассматриваются различные духовные направления поэта, источники поэтики одного из выдающихся представителей казахской литературы, фольклориста, поэта и мыслителя Маихура Жусупа Копеева. Цель статьи – анализ исследовательских работ, посвященных творчеству Маихура Жусупа, выявление и раскрытие поэтических истоков в творчестве поэта.

В литературоведении довольно много научных исследований, подробно изучающих тему поэтики. Термин «поэтика» впервые упоминается в трудах Аристотеля. В настоящее время изучение поэтики является одной из важных проблем в теории литературы, так как изучение художественного замысла поэта, выделение отличительных поэтических черт помогает определить его место и след в литературе. Исходя из цели нашей статьи, мы можем сделать вывод, что изучение поэтики не теряет своей актуальности и по сей день.

Таким образом, научно-практическая значимость работы заключается в выявлении и дифференциации поэтических истоков Маихур Жусупа. В ходе анализа систематизированы особенности поэтического языка, определены истоки духовного начала в творчестве поэта. Материалы исследования могут быть использованы в специальных курсах вузов, семинарах, уроках литературы.

Ключевые слова: поэтика, художественное произведение, поэтические начала, духовное направление, национальный быт и культура, литературная связь, художественная специфика.

A. T. Sattarova¹, *A. Y. Yerlanova²

¹Osh Technological University named
after Academician M. M. Adyshev,

Republic of Kyrgyzstan, Osh;

²Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 09.06.23.

FEATURES OF MASHKHUR ZHUSUP'S POETICS

The article examines the spiritual source of poetics of one of the outstanding representatives of Kazakh literature, folklorist, poet and thinker Mashkhur Zhusup Kopeev. The analysis of various research papers devoted to the works of Mashkhur Zhusup, the identification of the origins of his spiritual source of the refers to the purpose of the article. There are a lot of studies devoted to the topic of poetics in literary science.

Poetics was first mentioned in the work of Aristotle, so it is clearly seen that the study of poetics has a long history. Since then, various definitions have been given to poetics. Currently, poetics is considered to be one of the ways of studying the artistic nature of the poet and a writer, because the identification of they are distinctive features from others helps to determine the place of each poet and writer in literature.

Therefore, we can talk about the need to study the features of Mashhur Zhusup's poetics, which we take as the object of our research work. Thus, the scientific and practical significance of the work lies in the identification and differentiation of poetic origins, spiritual sources of Mashhur Zhusup's poetry. In the course of the analysis, the poetic principles of the poet are systematized and the origins of spiritual sources are determined. The research materials can be used for special university courses, seminars, literature lessons.

Keywords: poetics, artistic work, poetic principles, spiritual sources, national household anda culture, literary relation, artistic specificity, artistic nature of the work.

Теруге 09.06.2023 ж. жіберілді. Басуға 30.06.2023 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

3,18 МБ RAM

Шартты баспа табағы 22,79. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова

Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Тапсырыс № 4100

Сдано в набор 09.06.2023 г. Подписано в печать 30.06.2023 г.

Электронное издание

3,18 МБ RAM

Усл. печ. л. 22,79. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова

Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Заказ № 4100

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz